

TIPURI DE VARIANTE PAREMIOLOGICE ÎN LIMBA ROMÂNĂ

HELGA BOGDAN-OPREA
Universitatea din București

1. Conceptul de *unitate paremiologică* în raporturile sale cu *unitatea frazeologică*

În lingvistica actuală se admite existența a trei caracteristici fundamentale pe baza cărora unitățile frazeologice pot fi delimitate în raport cu îmbinările lexicale libere, și anume faptul că reprezintă combinații stabile de două sau mai multe cuvinte, au un înțeles unitar, adică denumesc o singură acțiune, însușire, un proces sau un fenomen unic, și sunt consacrate prin uz, fiind simțite de către subiecții vorbitori ca unități de limbă distincte, autonome¹.

Punctul de plecare în stabilirea unor trăsături ale unităților pe care le denumim în mod generic *frastice* și care includ proverbe, zicători, maxime, aforisme, citate celebre îl constituie unele caracteristici care au fost identificate și în cazul frazeologismelor.

Dacă vom analiza pe rând cele trei trăsături amintite, vom observa că și unitățile frastice sau, în sens mai restrâns, paremiologice constituie îmbinări de două sau mai multe cuvinte și sunt consacrate de uzul general sau cvasigeneral. Principala diferență dintre unitățile frazeologice și cele paremiologice nu este una de tip structural, din moment ce și un frazeologism poate lua – e drept, nu de foarte multe ori – forma unei propoziții sau a unei fraze mai scurte ori mai ample. Ca exemple semnificative în acest sens menționăm câteva unități frazeologice adverbiale expresive care înseamnă „niciodată”: *când mi-o crește iarbă-n barbă*; *când mi-o crește păr în palmă* (cu varianta *când mi-o crește păr în palmă și-ntră dește*); *când mi-oi vedea ceafa*; *când o zbură porcul*; *când o face plopul pere* (sau *mere*) și *răchita micșunele*; *când o prinde mâța pește* (cu varianta extinsă *când o prinde mâța pește și coada de urs o crește*); *când s-o lipi cerul de pământ* (sau varianta ei cu substantivele inversate: *când s-a lipi pământul de cer*); *când s-o întoarce Oltul* (sau *Dunărea*) *înapoi*; *când s-o (mai) face mama fată (mare)*; *când s-o (mai) împreuna malul ăsta (acesta) cu celălalt*; *când vor crește la cai coarne*; *când o inverzi tânjala* și foarte multe altele pe care unii autori le consideră, în mod greșit, proverbe².

După cum se vede, singurul criteriu pe baza căruia se poate face delimitarea unităților paremiologice de frazeologisme este unul de ordin funcțional. Aceasta înseamnă că avem de-a face cu o locuțiune sau cu o expresie ori de câte ori este denumit un fenomen sau un proces unic, un obiect din realitatea înconjurătoare, o acțiune izolată, cu alte cuvinte, atunci când este vizat același referent. În plan lingvistic trebuie precizat că sintagma identificată drept frazeologism poate fi înlocuită, în acest caz, printr-un singur cuvânt.

¹ Vezi Hristea (1984a: 139), care analizează fiecare dintre aceste caracteristici în subpunctele 3, 4 și 5.

² Așa se procedează de exemplu în antologia lui Muntean (1984), de unde provin și exemplele prezentate mai sus.

Spre deosebire de unitățile frazeologice, proverbele, maximele, zicătorile, ghicitorile sunt construcții prin care se comunică o întreagă experiență de viață, o filosofie practică sau un șir de învățături ori de sfaturi¹, în formule lapidare, esențializate. Oricât am încerca să comunicăm printr-un singur cuvânt ceea ce este conținut într-o unitate frastică, ne izbim de incapacitatea de a exprima în totalitate, prin echivalentul ales, mesajul pe care-l poartă proverbul, zicătoarea ori maxima în discuție.

Acest criteriu de natură funcțională a stat la baza excluderii proverbelor, aforismelor, zicătorilor, ghicitorilor sau citatelor celebre din clasa unităților frazeologice.

Nu este mai puțin adevărat însă faptul că această delimitare între cele două serii de unități lingvistice nu se realizează întotdeauna, nici în lingvistica românească și nici în cea generală. Mai mult, chiar unele lucrări lexicologice care se autodefinesc „dicționare de locuțiuni și expresii” includ în mod cu totul nejustificat printre unitățile-titlu o serie de proverbe, zicători, maxime sau alte structuri frastice de acest tip².

În sprijinul delimitării unităților frazeologice de cele paremiologice mai poate fi invocat și un argument care privește tipologia variantelor celor două categorii de structuri.

Din cauza faptului că toate proverbele și zicătorile, maximele și sentințele, ghicitorile și citatele celebre iau forma unor propoziții și, mai ales, a unor fraze, este firesc ca tipul cel mai bine reprezentat de variante ale acestora să fie constituit de formații care apar în urma unor modificări la nivel sintactic (substituirii ale unor formanți gramaticali, inversiuni și diverse modificări ale elementelor componente, elidarea unor structuri sintactice de mai mare sau mai mică întindere etc.).

Spre deosebire de acestea, unitățile frazeologice prezintă o clasă mai puțin numeroasă de variante justificate prin modificări de ordin sintactic în structura invariantului, detașându-se în mod indiscutabil structurile frazeologice care se datoresc unor substituții la nivel lexical sau unor fluctuații în actualizarea uneia ori altele dintre opozițiile gramaticale.

2. Sinonime frastice și variante paremiologice. Criterii de diferențiere

Vom începe prezentarea acestor două fapte de limbă pornind de la definirea conceptului de *variantă paremiologică*, pe care o vom raporta la ceea ce am denumit *invariantă, prototip sau unitate-tip*³.

¹ Distincția este făcută de Hristea (2009: 696) care consideră că unitățile frastice „se opun celor frazeologice, care denumesc **noțiuni**, în timp ce *unitățile frastice* (fr. *unités phrastiques*) exprimă **idei** și sunt constituite din fraze întregi, consacrate de uzul general sau cvasigeneral. [...] *unitățile frastice* conțin diverse reflecții de ordin general, exprimă adevăruri care sunt (ori par, de multe ori, elementare), ne furnizează constatări sigure (întemeiate, adeseori, pe observații seculare) și, nu în ultimul rând, ne dau sfaturi înțelepte izvorâte din experiența individuală sau colectivă. Ceea ce mai caracterizează *unitățile frastice* este și caracterul lor unitar sub raport semantic, asemănându-se, din acest punct de vedere, cu *unitățile frazeologice*. De acestea diferă însă nu numai prin ceea ce exprimă, ci și prin structura lor mult mai complexă (în imensa majoritate a cazurilor). Pe de altă parte, nedenumind *noțiuni*, ele nu sunt nici echivalente reale sau potențiale ale cuvintelor, iar în aceasta trebuie să vedem un alt element important care le particularizează sau individualizează în raport cu cele *frazeologice* [...], locuțiuni, expresii, sintagme stabile (inclusiv terminologice) și orice combinații constante care sunt, în același timp, unități semantice și funcționale”.

² Un examen critic detaliat, cu exemple din lucrările lexicografice analizate se găsește în studiul lui Hristea (1984b: 5–14). Aici sunt citate titlurile principalelor dicționare și lucrări de specialitate consacrate studierii unor locuțiuni și expresii, ai căror autori nu țin însă seama de distincția frazeologism – unitate paremiologică și, în consecință, includ printre faptele de limbă analizate, o serie de proverbe, zicători, maxime, aforisme, scurte citate etc.

³ Pentru conceptul de *variantă (în) lingvistică* și teoretizarea raportului ei cu *invarianta*, vezi Bogdan-Oprea (2011: 80–95).

Pentru o mai clară delimitare a sferei variantelor paremiologice, am considerat util să trecem în revistă principalele criteriile formale și semantice care ne îndreptătesc să găsim punctul în care sfârșește variația și începe sinonimia unităților frastice.

Înțelegem prin *variantă paremiologică* una sau mai multe structuri ale unor proverbe care iau forma unor propoziții sau fraze și care prezintă o identitate de sens și o cvasiidentitate structurală cu invarianta de la care au fost generate prin diverse mecanisme lingvistice (și psihologice). După cum se poate observa, în definirea conceptului de *variantă paremiologică* a fost menționat un prim criteriu, cel de natură semantică: identitatea de sens sau, cu alte cuvinte, indicarea aceleiași referent extralingvistic. El se regăsește însă și în definirea conceptului de *sinonim paremiologic*, de aceea trebuie invocat un alt element pe baza căruia să se facă o distincție clară între variantele și sinonimele frastice, în general, și paremiologice, în special. Acesta este *criteriul structural*. El presupune ca în cazul variantelor să apară cât mai puține modificări de formă între ele și invariantă, să se identifice în mod clar mecanismele de ordin gramatical (morfosintactic) și lexical care au dus la actualizarea unor variante frastice și, nu în ultimul rând, ca atât prototipul, cât și structurile generate pe baza lui să trimită absolut la aceeași imagine psihologică ori la aceeași realitate extralingvistică. Pe baza acestui criteriu de ordin referențial se pot distinge ușor două sau mai multe structuri cu formă (foarte) asemănătoare sau cvasiidentică, dar care nu pot fi socotite simple variante, ci trebuie considerate niște sinonime paremiologice. În lumina acestor criterii se delimitează ca unități frastice sinonime următoarele proverbe¹: *După nor vine și senin și După nor și ploaie/Răsare și soare; Până nu bați laptele, nu iese unt și Foc să faci și fum să iasă, peste puțină se înțelege* sau *Până nu faci foc, fum nu iese* (cu două variante: *Până nu faci foc, nu iese fum*, datorată unor modificări de topică în cea de-a doua structură propozițională, respectiv *Dacă nu faci foc, nu iese fum*, caracterizată prin substituția conectorului sintactic); *Cum își va găti, așa va prânzi și Cum îți vei așterne, așa vei dormi* (cu varianta *Cum îți așterni, așa vei dormi*, explicată prin actualizarea altei valori gramaticale din categoria morfologică a timpurilor verbale); *Nu mânca cu domni cireșe din(tr-un) blid, că(cu) îți aruncă sâmburi în ochi și Cu cei mari nu mânca cireșe, nici nu te trage în dește (= degete); Omul care știe carte/De toate are parte și Cine știe carte, are patru ochi* (cu varianta *Cine știe are patru ochi*, creată prin elidarea substantivului din locuțiunea verbală, sensul acestuia fiind inclus pe baza contextului în sistemul de semnificații al verbului *a ști*); *Câștigul și paguba sunt frați de cruce și Unde e câștig, e și pagubă* (cu variantele: *Unde e câștig mult, e și pagubă multă* sau, cu topica inversată de tip adjectiv – substantiv, *Unde e mult câștig, e și multă pagubă*, ambele explicabile prin adăugarea unui adjectiv cantitativ, din dorința de a se accentua semnificația unității de bază); *Un nebun aruncă (sau azvârle) o piatră în apă și zece cuminți n-o pot scoate și Zece înțelepți nu pot să descurce ceea ce un nebun a încurcat*, ca și *Ceea ce face un prost nu pot desface zece înțelepți; Ia-te bine cu nerodul/Până treci (cu el) podul și Fă-te frate cu dracul până treci puntea; Nu-i gard fără pârliaz/Și om fără necaz și Tot obrazul/Își are necazul; Parcă au umblat lăcustele și Parcă au dat turcii* (cu varianta *Parcă au dat tătarii*, provocată de o substituție lexicală facilitată de apartenența celor două substantive la aceeași sferă semantică); *Nu ieslea merge la bou, ci boul la iesle și Nu vine*

¹ Cele mai multe dintre unitățile paremiologice prezentate în acest studiu sunt excerptate din monumentală colecție a lui Zanne (1895–1912). Ca surse suplimentare au fost utilizate culegerea lui Anton Pann [s.a.] și antologiile lui Hințescu (1877), Mugur și Voiculescu (1928), Tazlăuanu (1943), Rahmil (1957), Muntean (1966, 1984), Adăscăliței (1973), Botezatu și Hâncu (2003), Bilțiu (2006), Zărnescu (2006), iar interpretarea faptelor paremiologice se sprijină pe informațiile prezentate în lucrările lui Birlea (1966), Tabarcea (1982), Negreanu (1983, 1998), Ruxăndoiu (2003) și Stănculescu-Bârda (2003).

moara la sac, ci sacul la moară; Fugii de lup și dădui de (sau peste) urs și Fugii de dracu și dădui peste ta-su; Ce naște din ogari, tot iepuri gonește și Ce naște din piscică, șoareci mănâncă; (E) departe murga de traistă și (E) departe griva de iepure; Până la Hristos/Iese pielea lui Bedros și Până la Dumnezeu te mănâncă sfinții; Ori că zici baba Rada, ori că zici Rada baba, tot una e și Ce mi-e popa Stan, ce mi-e Stan popa; Închină-te la Dumnezeu, dar nu te strica nici cu dracul și Să crezi în Dumnezeu, dar nici pe dracul să nu-l uiți; Căinii latră, caravana trece și Ursul trece, vântul bate etc.

Prin prezentarea acestor sinonime am căutat, pe de o parte, să evidențiem diferența de structură care există între unitățile paremiologice selectate și, pe de altă parte, acolo unde a fost posibil, să opunem sinonimele frastice unor variante paremiologice. Pe acestea din urmă le-am grupat, în mod firesc, împreună cu prototipul de la care au fost generate, adică tocmai cu unul dintre cele două sau mai multe proverbe aflate în raport de sinonimie.

În cele ce urmează vom menționa câteva unități paremiologice care, deși se aseamănă foarte bine din punct de vedere formal, constituie totuși sinonime frastice și nu reprezintă variante paremiologice, deoarece imaginile psihologice (și sociale) la care trimit nu sunt identice: *Unde sunt două cumnate/Rămân vasele nespălate și Unde sunt două cumnate/Casele-s nemăturate; La omul bogat și dracii vin cu colaci și Celui bogat și dracu îi leagănă copiii; La omul sărac nici boii nu trag și (cu anacolut) La omul sărac nici luleaua nu-i arde; Hoțul la hoț nu fură și Hoț pe hoț anevoie înșală, ca și Tâlhar pe tâlhar nu fură (care se explică prin contaminarea celor două proverbe, dublată de substituția sinonimică hoț/tâlhar); Mincinosului nu se mai crede nici când spune adevărul și Din gura mincinosului nici ce e adevărul nu se crede; Minte de zvântă pământul și Minte de îngheață apele, ca și Minte de stă piatra în loc și Minte de stă soarele în loc; De-ar ști omul ce-ar păți/De înainte (sau dinainte) s-ar feri (sau păzi) și De-ar ști omul ce-ar păți/Nici din casă n-ar ieși; Dumnezeu îți dă, dar nu-ți bagă în gură și Dumnezeu îți dă, dar în sac nu-ți bagă; Vulpea când n-ajunge la găini, zice că sunt spânzurate și Vulpea când n-ajunge la struguri, zice că sunt acri; Cine vara petrece cântând/Iarna rămâne flămând și Cine vara stă și doarme, Iarna biet moare de foame etc.*

În aceste cazuri, lipsa unei cvasiidentități structurale este amplificată și de criteriul referențialității, ceea ce ne obligă să vorbim de unități paremiologice sinonime. Alteori, raportul ce se stabilește între două sau mai multe proverbe care sunt asemănătoare din punct de vedere formal nu este nici măcar unul de sinonimie, deoarece sensul lor este (total) diferit sau chiar diametral opus. Acest lucru reiese foarte clar din prezentarea următoarelor unități frastice diferențiate sub raport semantic: *La un car de minte e bine să fie un dram de noroc, față de: Mai bine un dram de minte decât o oca de noroc; Dragoste cu sila nu se poate (sau nu se face), față de: Dragoste cu socoteală nu se poate; Se întâmplă să cază în cursă și cine (te) învață să te păzești de dânsa (adică sunt mulți cei care dau sfaturi altora și nu se pot călăuzi singuri), față de: Se întâmplă să cază în cursă și acela care se păzește (sau se ferește) de ea (sinonim cu proverbul Socoteala de acasă nu se potrivește cu cea din târg); Pământului bun puțină apă îi trebuie (în sensul că omului vrednic, muncitor puțin îi trebuie ca să se ridice), față de: La pământul ud nu trebuie apă multă (cu referire la omul bogat, cu stare).*

În ceea ce privește unitățile paremiologice diametral opuse ca sens, dar care au o structură asemănătoare, menționăm următoarea pereche antonimică alcătuită din proverbul *Dintr-o iapă boierească iese un cal țigănesc* (cu referire la copiii obraznici care se nasc din niște părinți cumsecade), opus proverbului *Dintr-o iapă țigănească iese un cal boieresc* (care se referă la copiii buni, ai căror părinți sunt însă lipsiți de educație și de caracter). Aceste două proverbe cunosc – fiecare în parte – și o variantă care se justifică printr-o substituție între

două elemente ce aparțin aceluiași ansamblu lexical și prin reluarea printr-un pronume anaforic a substantivului actualizat în a doua parte a proverbului: *Dintr-un cal boieresc iese unul țigănesc* și, respectiv, *Dintr-un cal țigănesc iese unul boieresc*.

Alte proverbe antonime, dar care se aseamănă din punct de vedere formal, sunt următoarele: *Mai bine un dram de minte, decât o oca de noroc*, față de: *Mai bine un dram de noroc, decât un car de minte*, ambele punând pe primul plan fie șansa, norocul sau hazardul, fie efortul personal, munca ori inteligența, absolut necesare omului pentru a-i fi asigurate succesul, reușita în viață.

Înainte de a încheia discuția cu privire la raportul dintre variantele și sinonimele proverbelor, prezentăm, din dorința unei delimitări cât mai clare între categoriile semantice din clasa unităților frastice, și un caz de antonimie paremiologică. În plus, faptele pe care le vom discuta vor conduce la configurarea unui caz de hiponimie paremiologică, un tip de relație semantică mai rar întâlnit, nu numai la nivelul frastic, ci și în domeniul lexical sau frazeologic ori în gramatică. Prin raportul de tip hiponimic se înțelege înglobarea sferei semantice a unei unități lingvistice în sistemul de semnificații al alteia (cf. *romancier* și *scriitor*, *iconar* și *pictor*, *ceferist* și *feroviar*, între care se stabilește o relație de hiponimie lexicală, în sensul că primul dintre termenii care alcătuiesc aceste perechi își subordonează sfera celuilalt).

În limba română există următorul proverb: *Dintr-un grâu bun iese o neghină, și dintr-o neghină iese un grâu bun* (cu referire la faptul că, nu de puține ori, se întâmplă ca urmașii, în sens mai larg, sau copiii, în sens restrâns, să nu semene cu înaintașii lor, în cazul de față, cu părinții). Având o structură bipropozițională, proverbul include, deopotrivă, referirea la copiii răi, needucați, născuți din părinți erudiți și cu un caracter ales, dar și la părinții lipsiți de educație și de moralitate care dau naștere unor copii cumiți și inteligenți. În raport de hiponimie cu acest proverb generic stau următoarele unități paremiologice care sunt, ele între ele, în relație de antonimie: *Dintr-un măceș iese un trandafir* (pe schema: ascendent negativ – descendent pozitiv) și *Din măslini răsar mărăcini* (care se poate reda schematic astfel: ascendent pozitiv – descendent negativ). La rândul lor, cele două unități paremiologice antonime intră în relație de sinonimie cu altele, după cum o dovedesc sextetul și, respectiv, tripletul sinonimic de mai jos: *Dintr-un măceș iese un trandafir*; *Dintr-o iapă țigănească iese un cal boieresc* (cu varianta *Dintr-un cal țigănesc iese unul boieresc*); *Din câine nu faci slănină*; *Din coadă de câine sită de mătase nu se (mai) face*; *Din fata cea haină/Nu mai faci gospodină*; *Dintr-un lemn nu se face buciom* etc., care ilustrează o relație de tipul ascendent negativ – descendent pozitiv, și *Din măslini răsar mărăcini*; *Din hulub se naște scorpie*; *Dintr-o iapă boierească iese un cal țigănesc* sau varianta ei, *Dintr-un cal boieresc iese unul țigănesc*, toate patru realizate pe schema următoare: ascendent pozitiv – descendent negativ.

După cum se vede, semantica unităților paremiologice pune în evidență aspecte extrem de interesante care ar putea constitui obiectul unor cercetări exhaustive, realizate pe baza unui inventar mult mai bogat de fapte decât cele prezentate în această parte a lucrării noastre. Exemplele analizate ajută la o delimitare cât mai clară între sinonimele proverbelor, care prezintă o structură mai mult sau mai puțin apropiată unele față de altele, și variantele unităților paremiologice, la care ne vom referi în continuare.

3. Tipuri de variante paremiologice. Criterii de clasificare

În clasificarea variantelor paremiologice românești avem în vedere trei criterii esențiale, și anume: structura formațiilor frastice, faza din evoluția limbii române în care

aceste variante au fost generate pe baza unor cauze diverse de natură psihologică și/sau lingvistică și, nu în ultimul rând, aria de răspândire a formelor acestor proverbe, zicători, maxime, ghicitori, aforisme, care circulă în teritoriul lingvistic dacoromân cu un aspect mai mult sau mai puțin îndepărtat față de structura invariantei.

Fiecărui criteriu avut în vedere îi corespund mai multe tipuri și subtipuri de variante paremiologice sau frastice pe care le vom menționa la momentul potrivit.

3.1. Criteriul structurii

Vom discuta în cele ce urmează principalele mecanisme care determină apariția unor variante ale proverbelor. În esență, este vorba de aceleași cauze care stau și la baza producerii unor variante frazeologice, cu deosebirea că efectul lor nu este la fel de puternic în ambele grupe de fapte lingvistice. În linii mari, vom identifica și la nivel frastic modificări ce afectează una sau mai multe dintre componentele invariantei: forma gramaticală, sensul sau locul elementelor care variază.

Simplificând lucrurile, am optat pentru gruparea factorilor de natură psihologică și lingvistică pe seama cărora am pus fenomenul variației din domeniul frastic în trei mari categorii, ținând seama de nivelul limbii la care se produce modificarea respectivă: nivelul gramatical – morfologic și sintactic, nivelul lexical și nivelul frastic.

În interiorul fiecărei grupe și subgrupe am identificat mai multe fenomene generatoare sau cauze, după cum urmează în prezentarea de mai jos.

• **La nivel morfologic:** oscilații între valorile unor categorii gramaticale nominale (**determinarea:** *Dar din dar se face raiul*, având ca prototip proverbul cu substantiv nearticulat *Dar din dar se face rai*, fiindcă acesta din urmă are o formă mult mai răspândită în procesul comunicării; **numărul:** *Întâi judecă-te pe tine și apoi judecă pe altul* și *Întâi judecă-te pe tine și apoi judecă pe alții*, în care alternează singularul și pluralul unui pronume nehotărât de genul masculin, alternanță singular/plural facilitată aici de folosirea pronumelui *altul* cu valoare generică, dar și cazurile în care pot fi implicate simultan sau succesiv aceste două categorii gramaticale nominale: *Câinii latră, caravana trece* și *Câinele latră, caravana trece, Scoate banul și din piatră seacă*, față de invarianta *Scoate bani(i) și din piatră seacă*, referirea făcându-se la omul harnic; **comparația:** *Buturuga mică răstoarnă carul mare*, cu varianta *Rădăcina mică răstoarnă carul mare*, în care substituția lexicală *buturugă/rădăcină* urmează schema semantică „pars pro toto”¹, dar și cu o structură de tipul *Buturuga mică răstoarnă cel mai mare car*, cu varianta *Rădăcina mică răstoarnă cel mai mare car*, modificarea morfologică de tip pozitiv/superlativ de superioritate în categoria gramaticală a intensității fiind dublată și de o schimbare de topică pe schema adjectiv – substantiv, creată în scopul tematizării determinantului) și oscilații la nivelul unor categorii gramaticale verbale (**modul și timpul:** *Dă și scapă*, cu varianta *Să dai și să scapi*, care este una învechită în limba română sau *Du-te unde a dus mutul iapa și țiganul cârlanul* și *Să te duci unde a dus mutul iapa și țiganul cârlanul*, unde s-a produs o substituție de tip modal care a antrenat imperativul și conjunctivul cu valoare de imperativ al verbului *a se duce*, **persoana și numărul:** *Vorbești de lup și lupul la ușă*, cu verbul la persoana a II-a singular având valoare generică², un proverb întâlnit în colecția lui Zanne sub varianta învechită *Vorbim de lup și lupul la ușă*, cu verbul la persoana I, plural care are, de asemenea, o funcție de generalizare, ori structurile

¹ Pentru exemple asemănătoare, generate prin fenomenul cunoscut în lingvistică sub denumirea de *sinecdocă*, vezi infra.

² El corespunde unor pronume nehotărâte din alte limbi, cum sunt fr. *on* sau germ. *man*, care se actualizează de fiecare dată cu verbul la persoana a III-a.

ritmate de tip paremiologic foarte bine cunoscute din poveștile românilor: *Munte cu munte nu se întâlnește*,/Dar om cu om când nici nu **gândești** și *Munte cu munte nu se întâlnește*,/Dar om cu om când nici nu **gândești**, în care substituția morfologică s-a realizat exclusiv la nivelul persoanei și a fost determinată, în mod cert, și din necesități de natură prozodică, formele verbale *se întâlnește* și *nu gândește* fiind singurele care rimează în exemplele de mai sus. Categoriile gramaticale pot fi afectate individual sau în diverse combinații care presupun îmbinarea celor două perechi de categorii morfologice din clasa verbului, ca în exemplele: *Bun de pus la rană și să te vindeci* (sau *să te vindece*) și *Bun să-l pui la rană și să te vindeci* (sau *să te vindece*), generate prin substituția modurilor conjunctiv prezent și supin.

• **La nivel sintactic: modificări de recțiune** cazuală și prepozițională în grupul verbal și în structura grupului nominal: *Sătulul nu crede celui flămând* și *Sătulul nu crede pe cel flămând*; **substituții sintactice** întâlnite în propoziții: *Cui pe cui scoate afară* și *Cui pe cui se scoate afară*, ultima fiind obținută prin aplicarea unei transformări de tip reflexiv reciproc, sau în fraze: *Cum am cumpărat-o, așa o vând*; *Cum am luat-o, așa o dau* și *Așa am cumpărat-o, așa o vând*; *Așa am luat-o, așa o dau*, în care se înlocuiește o subordonată circumstanțială de mod cu o propoziție principală, dar și *Cine se încălzește la soare nu-i pasă de lună* și *Când se încălzește la soare nu-i pasă de lună*, prima fiind o structură de tip anacolutic cu subiect pronominal, iar cea de-a doua, o construcție cu subordonată circumstanțială antepusă și cu subiectul logic subînțeles în regentă; **inversiunea**: modificări de topică la nivelul frazei, ca în exemplul *Parcă tot îi plouă și îi ninge* și *Parcă tot îi ninge și îi plouă* sau al propoziției, produse în grupul verbal, ca în cazul lui *Până nu faci foc, fum nu iese*, o variantă evoluată dintr-un prototip cu topica *Până nu faci foc nu iese fum*, ori în cel nominal: *Copilul cu multe moașe rămâne cu buricul netăiat* și *Copilul cu moașe multe rămâne cu buricul netăiat*; **extensiunea și elipsa**: elidarea unor întregi propoziții dintr-o frază, ca în cazul *Bate fierul până e cald, că, de se va răci, în zadar vei munci* și *Bate fierul până e cald*, cu varianta actuală liberă *Bate fierul cât e cald*, pusă pe seama echivalenței funcționale a conectorilor temporali *până* și *cât*. Li se alătură variante apărute prin elidarea exclusiv a unei părți de vorbire. Tiparul este extrem de bine reprezentat în limba română și include exemple din toate clasele gramaticale, începând cu **substantivul**: *Cine muncește agonisește* și *Cine muncește hrană agonisește*, pentru care nu dispunem de suficiente date cu privire la filiație, însă din perspectiva românei actuale am fi înclinați să acordăm statut de invariantă primei structuri paremiologice și de variantă frastică formației cu un număr mai mare de constituenți, **adjectivul**: *Unde e câștig e și pagubă*, cu varianta inserată în colecția lui Iuliu A. Zanne: *Unde e mult câștig, e și multă pagubă*, **pronumele**: *Îi dai nas lui Ivan și el se suie pe divan* și *Îi dai nas lui Ivan și se suie pe divan* sau *Cine se scoală de dimineață, acela departe ajunge* și *Cine se scoală de dimineață departe ajunge*, **verbul**: *Rău e cu rău, dar mai rău fără rău* și *Rău cu rău, dar mai rău fără rău*; **Să stai departe de măgarul care are nărav să dea din picere și *Departe de măgarul care are nărav să dea din picere*, ambele circulând și în perioada actuală, mai ales la nivel regional, sub forma unor variante libere, cum le-a perceput probabil și Zanne, atunci când le-a înregistrat în monumentala sa colecție. Nu lipsesc din această categorie nici variantele apărute în urma elidării unor părți de vorbire neflexibile, **adverbul**: *Drac mort n-a văzut nimenea vreodată* și *Drac mort n-a văzut nimenea*, glosate astfel în lucrarea lui Zanne: „Când un copil sau un bețiv cade fără să-și facă vreun rău, se zice despre oamenii răi când scapă de la vreo primejdie”, **prepoziția**: *Când ți-e larg în casă pune un spin la mijloc* și *Când ți-e larg în casă pune un spin [la] mijloc*¹ (adică „Nu lua chiriași în**

¹ Selectat din colecția de proverbe alcătuită de Iuliu A. Zanne, vol. III, p. 78 și inserat în DA, tomul II, partea II, fascicula 2: *Ladă – lepăda*, la p. 101, col. 2 (s.v. *larg*).

casă”) și **conjunția**: *Gură am și limbă n-am* și *Gură am, limbă n-am* (se zice când cineva are multe de spus, dar este obligat să tacă din diverse motive); *Nu-i frumos ce-i frumos, ci-i frumos ce-mi place mie* sau *Nu-i frumos ce-i frumos, e frumos ce-mi place mie* și *Capul să trăiască, că belelele curg* și *Capul să trăiască, belelele curg*, apariția acestei subordonate cauzale fără element introductiv datorându-se probabil și unui motiv de ordin estetic – eufonia.

• **La nivel lexical: apartenența la aceeași familie de cuvinte**: *Tot învățatul are și dezvăț* și *Tot învățul are și dezvăț* (cu substantivele comutabile *învățat*, la origine o formă verbală de supin a verbului *a învăța*, și *învăț*, un derivat regresiv de la același verb); *Ciomagul are două căpătâie* și *Ciomagul are două capete* (cu sensul: „orice lucru își are binele și răul său, precum lovești, așa poți fi și tu lovit”); *Nu e pentru cine se gătește, ci pentru cine se nimereste* și *Nu e pentru cine se pregătește, ci pentru cine se nimereste*, în care s-a înlocuit verbul regional *a se găti* (sau *a se găta*) < *gata*, cf. alb. *gatit*, cu derivatul său *a se pregăti*, alcătuit din *pre* + *găti* și reprezentând la origine un calc de structură morfematică după un etimon latinesc, *praeparare*, ori german, *vorbereiten*¹; **apartenența la aceeași familie etimologică**: *Nicio faptă fără răsplată* și *Nicio faptă fără plată*, unde se remarcă substituția lui *răsplată*, un derivat regresiv din verbul *a răsplăti* (cf. bg. *razplatja*, scr. *rasplatiti*), cu substantivul *plată* < sl. *plata*, structurile fiind în mod cert variante, nu unități paremiologice diferite, cum rezultă din colecția lui Iuliu A. Zanne, **substituția lexicală de tip sinonimic**, ca în următoarele exemple unde se înlocuiesc **substantive**: *Mâța blândă zgârie rău* și *Pisica blândă zgârie rău*, **verbe**: *Măsoară de multe ori și croiește o dată* și *Măsoară de multe ori și taie o dată* (cu sinonimia *a tăia* = *a croi*, acesta din urmă specializat pentru obiectele de vestimentație); *Să te păzești de el ca de popă tuns* și *Să te ferești de el ca de popă tuns*, de la care au evoluat și variantele frazeologice libere *a se feri* (sau *a se păzi*) *de cineva ca de popă tuns*, în unul și același proverb putându-se înlocui prin sinonimele lor atât verbe, cât și substantive, ca în exemplul: *Cine cere nu moare, dar nici omenie nu are* sau *Cine cere nu pierde, dar nici omenie nu are* și *Cine cere nu moare, dar nici cinste nu are*, ca și *Cine cere nu pierde, dar nici nume bun nu are*, patru variante paremiologice generate de relația sinonimică *a pieri* = *a muri*, respectiv *cinste* = *omenie* = *nume bun*, adică „renume, stimă, considerație, vază, reputație”, pentru care vezi DS, p. 135, col. 1 (s.v. *cinste* și, mai ales, s.v. *cinstit*, căruia i se atribuie ca sinonim învechit un adjectiv de tipul *omenit*) și p. 804, col. 2 (s.v. *renume*, cu sinonimele *faimă*, *nume*, *reputație*, subl. n.), **pronume și adjective pronominale**: *Pe care nu-(l) lași să moară nu te lasă să trăiești* și *Pe cine nu-(l) lași să moară nu te lasă să trăiești*; *Tot cocoșul pe gunoiul lui cântă*, față de: *Tot cocoșul pe gunoiul său cântă* sau *Toată pasărea pe limba ei pierde*, față de: *Toată pasărea pe limba sa pierde* sau *Câte capete, atâtea păreri* și *Atâtea capete, atâtea păreri*; *Câte bordeie, atâtea obiceie* și *Atâtea bordeie, atâtea obiceie*, **elemente de relație**: *La unii mumă/Și la alții ciumă*, **Pentru unii mumă/Și pentru alții ciumă** sau **Cu unii mumă/Și cu alții ciumă**; *Cine umblă la Crăciun în cămașă, la Paști umblă cu cojoc* și *Cine umblă la Crăciun în cămașă, la Paști, umblă în cojoc*; *Nici nu-l scoală după boală, nici nu-l lasă ca să moară* și *Nici nu-l scoală din boală, nici nu-l lasă ca să moară* (se spune despre cei care nu sunt în stare să-ți facă nici bine, nici rău); **substituția lexicală de tip hiponimic**: *Țara arde și baba se piaptână*, față de: *Satul arde și baba se piaptână*; *Decât toată vara cioară, mai bine o zi șoim* și *Decât tot anul cioară, mai bine o zi șoim* sau *Pasărea mălai visează și Vrabia mălai visează*, în care se evidențiază o relație de sinonimie între cele două substantive cu funcție sintactică de subiect, dar numai la nivel regional, unde, așa cum se

¹ Etimologiile sunt date după DA/DLR, un dicționar teaur pe care l-am raportat, acolo unde a fost cazul, și la alte lucrări lexicografice etimologice, explicative sau mixte, dintre care amintim: TDRG, CADE și, mai ales, DEX₂.

menționează în DEX₂ (s.v. *pasăre*), substantivul *pasăre* se folosește și astăzi cu sensul de „vrabie”, însă pentru extinderea structurii paremiologice la nivelul limbii populare nu trebuie exclusă relația de hiponimie dintre cele două unități lexicale, *vrabie* și *pasăre*, pe care o cunosc toți vorbitorii de limbă română și care se certifică în urma unei analize etimologice de specialitate (cf. lat. *passer*, cu sensul de „vrabie”, etimon imediat al rom. *pasăre* care și-a lărgit considerabil sfera de semnificații); **substituția lexicală de tip antonimic:** *Mai bine un vrăjmaș înțelept decât un prieten nerod* și *Mai bine un vrăjmaș înțelept decât un vrăjmaș nerod*, create pe schema antonimică *prieten* ≠ *vrăjmaș* (= *dușman*), alături de structurile: *La oraș umblă câinii cu colaci* (sau *cu covrigi*) *în coadă* și *La oraș stau* (sau *șed*) *câinii cu colaci* (sau *cu covrigi*) *în coadă*, în care se observă substituția verbului *a umbla* prin antonimele lui, *a sta* și *a șede*, ultimul folosit în limbajul popular; **substituția lexicală de tip metonimic:** *Gura lumii numai pământul o astupă* și *Gura lumii numai mormântul o astupă*, în care *mormânt* e folosit cu sensul de „groapă săpată în pământ”, de aceea relația de ordin semantic dintre cele două cuvinte care se substituie este una de tipul „recipient pentru conținut”; **Banul e ochiul dracului și Aurul e ochiul dracului**, cea din urmă fiind o variantă care datează încă din vremea când banii utilizați în schimbul de mărfuri erau acoperiți cu un strat de aur, fapt ce a facilitat deplasarea de sens de la materie la produsul finit, alături de părerea existentă multă vreme în mentalul colectiv, conform căreia bogăția se măsoară în cantitatea de aur de care dispunea cineva; **substituția lexicală generată de sinedocă:** *Buturuga mică răstoarnă carul mare* și *Rădăcina mică răstoarnă carul mare*, o variantă paremiologică realizată printr-o sinedocă pe schema „pars pro toto” (cf. *buturugă* = bucată noduroasă sau scorburoasă dintr-un trunchi de copac, reprezentând partea rămasă în pământ după tăiere, deci care conține și rădăcina); *Unde e multă minte, acolo e și prostie multă* și *Unde e mult cap, acolo e și prostie multă*, în care *minte* se folosește cu sensul de „învățătură”, iar *cap* își extinde sfera semantică, tot în baza unei relații de tip „parte pentru întreg”, ajungând să însemne „deșteptăciune, inteligentă”, fapt susținut și de varianta paremiologică mai recentă, din registrul cult al limbii: *Unde e multă inteligență, acolo e și prostie multă*; **substituția lexicală generată de apartenența la aceeași sferă semantică:** *Scump la țărâțe și ieftin la făină*, în raport cu: *Scump la țărâțe și ieftin la mălai*, care cunosc și două variante inverse: *Ieftin la făină și scump la țărâțe* sau *Ieftin la mălai și scump la țărâțe*; *În dorul căpșunilor mâncăm frunzele*, *În dorul fragilor mâncăm frunzele*, *În dorul căpșunilor mâncăm foile* și *În dorul fragilor mâncăm foile*; *Toată musca nu face miere și Toată albina nu face miere* sau, cu topica modificată, *Nu toată albina face miere și Nu toată musca face miere*; *Când seacă lacul se văd broaștele*, față de: *Când seacă lacul se vede peștele* (cu sensul: starea omului se cunoaște după moarte); *La gură punga o leagă/Și copiii i-o dezleagă și La gură punga o leagă/Și nepoții i-o dezleagă*, cu substantivele *copii* și *nepoți* aparținând câmpului lexico-semantic al denumirilor gradelor de rudenie din limba română; **substituția lexicală în cazul unor anaforice:** *Vede gunoiul în ochiul altuia și nu vede bârna din ochiul său*, care are structura *Vede gunoiul în ochiul altuia, dar nu vede bârna din al său*, presupunând o relație între un substantiv și un pronume semiindependent cu rol anaforic; **substituția lexicală în cazul unor deictice:** *Rufele murdare se spală acasă*, o variantă paremiologică evoluată din invarianta *Rufele murdare se spală în familie* și care nu ar putea fi încadrată decât în seria mai amplă a variantelor frastice generate de modificări ce afectează un segment lexical, dar care se soldează cu apariția unui deictic (cf. *în familie/acasă*); **substituția lexicală în cazul unor generice:** variantele literare libere *Cine dă cu capul de pragul de sus vede și pe cel de jos* și *Cine se lovește cu capul de pragul de sus vede și pe cel de jos*. Ele diferă prin două verbe *a da* și *a se lovi*, care nu intră nici într-o relație metonimică sau sinonimică, nici într-un raport

hiponimic ori antonimic, de aceea nu-l putem considera pe *a da* (mai abstract și cu o sferă semantică mai cuprinzătoare) decât un termen generic în raport cu *a se lovi* (mai concret și mai restrâns din punctul de vedere al sensului).

• **La nivel frastic: fenomenul contaminației paremiologice**, ca în cazul lui *Câți oameni, atâtea păreri*, unitate paremiologică generată prin suprapunerea a două unități frastice: ***Câți oameni, atâtea năravuri*** și ***Câte capete, atâtea păreri***, incluse toate trei în colecția lui Iuliu A. Zanne, sau în exemplul *Câinii latră, ursul trece*, o variantă care a fost creată pe baza contaminării proverbelor sinonime: ***Câinii latră, caravana trece*** și ***Ursul trece, vântul bate***.

Lor li se adaugă modificări produse la cel puțin două nivele lingvistice: morfologie și sintaxă, morfologie și lexic, sintaxă și lexic, morfosintaxă și lexic.

Aceste cauze și fenomene acționează la nivelul invariantei în mod izolat ori câte două, câte trei sau chiar mai multe simultan, afectând una ori mai multe componente și determinând substituiri, adăugiri sau eliminări ale unor elemente din structura prototipului. Rezultatul îl constituie de fiecare dată apariția unor variante ce trebuie grupate în jurul unității-tip care le-a generat.

Ca și în cazul variantelor frazeologice, facem precizarea că nu am luat în considerație în clasificarea noastră unele accidente fonetice sau alte fenomene lingvistice cum sunt etimologia populară sau hipercorectitudinea. Ele afectează exclusiv o unitate lexicală din cadrul unui proverb sau al unei maxime, sentințe etc., de aceea am considerat că în acest caz avem de-a face cu simple variante ale cuvintelor actualizate într-o structură frastică, și nu cu variante ale proverbelor în ansamblul lor. Excludem astfel statutul de variante paremiologice pentru structuri de tipul: *Crinul în gunoi de tot se uscă* (= *se usucă*); *Bate ferul până e cald* (în loc de *fierul*); *Foc să faci și fum să nu easă, peste puțină se înțeleage* (cu *easă* = *iasă* și *se înțeleage* = *se înțelege*); *La pomul lăudat să nu meri cu sacul* (în loc de *să nu mergi cu sacul*); *Din coadă de câne, sită de mătase nu se (mai) face* (cu varianta lexicală *câne* pentru forma literară *câine*); *Tot cocoșul pre gunoiul lui cântă* (cu *pre* = *pe*); *Din coada pisicei sită de mătase nu se face* (unde *pisicei* reprezintă o variantă hipercorectă pentru genitivul literar *pisicii*); *Vrabia malai* (= *mălai*) visează; *Gura lumei* (= *lumii*) numai pământul o astupă (cu forma gramaticală *lumei* reprezentând o formă învechită de genitiv-dativ a substantivului feminin *lumea*); *Cu un ochiu la slănină și altul la făină* (în care *ochiu* este o variantă grafică arhaică pentru *ochi*); *Adună la tinerețe ca să aibi* (= *ai*) *la bătrânețe* (în care apare o formă veche și regională de conjunctiv a verbului *a avea*, justificată prin analogia cu prezentul indicativului); *Din vorbă în vorbă, vorbă se deschide* (= *se deschide*); *Cum îți vei așterne așa vei dormi* (= *dormi*); *Lasă să arză și moara, numai șoarecii să moară* (cu o variantă iotacizată a formei de conjunctiv prezent a verbului *a arde*) etc.

3.2. Criteriul cronologic

Pe baza acestui criteriu se delimitează o serie destul de bine reprezentată de variante care s-au folosit în perioade mai vechi din evoluția limbii române și altele care se folosesc și astăzi, fiind cunoscute tuturor vorbitorilor.

3.2.1. Variante paremiologice învechite

Se referă la structuri de tip frastic care cunoșteau în trecut o largă răspândire, așa cum o dovedește și prezența lor în colecțiile de proverbe mai vechi. Ele au suferit modificări la nivelul formei, fiind folosite astăzi cu o altă configurație lingvistică, dar cu absolut același înțeles.

La originea lor imediată sau mai puțin îndepărtată în timp, structurile de acest fel reprezintă niște inovații lingvistice. Dacă o raportăm la perioada actuală, formația inițială (și originară) a rămas un simplu arhaism paremiologic sau un fapt de limbă învechit, iar inovația a dobândit treptat statut de prototip în limba română.

Cel mai important fenomen care a condus la impunerea în româna actuală a ceea ce era perceput odată ca simplă variantă paremiologică este elipsa. Fenomenul elipsei a venit în contact cu o tendință foarte puternică în orice idiom, și anume aceea de a comunica o cantitate identică de informație prin cât mai puține mijloace lingvistice. Pe seama economiei verbale trebuie puse și acele formații paremiologice care se folosesc astăzi destul de mult și care au evoluat din structuri frastice cu un număr mai mare de elemente lexicale și chiar propoziționale.

De fiecare dată, forma care s-a impus în limbă, una mai scurtă și cu o structură sintactică mai simplă, a devenit invariantă, dacă o privim pur sincron, deși, din punct de vedere istoric, ea reprezintă o simplă inovație lingvistică. Prezentăm în continuare câteva exemple de formații paremiologice învechite care au încetat să se mai folosească așa în limba română, într-o perioadă mai îndepărtată sau mai recentă din evoluția ei: *Prietenul la vreme de nevoie se cunoaște*; *Cine se scoală mai de dimineață, acela mai departe ajunge*; *Rău e cu rău, dar e mai rău fără rău*; *Bate fierul până e cald, că, de se va reci, în zadar vei munci*; *De frate, îmi ești frate, dar brânza e pe bani*; *Călătorului îi șade bine cu drumul, ca și calului cu frâul*; *O mână spală pe alta și amândouă spală obrazul (sau fața)*; *Sârguința țese pânza/Iară lenea pierde vremea*; *Dreptatea iese la lumină ca untul-de-lemn deasupra apei*.

O variantă care ar putea fi socotită arhaică în limba română este cea de mai jos, în care negația nu se marchează de două ori, așa cum prevăd normele sintactico-morfologice ale românei moderne: *Banul ascuns în pământ nici crește, nici rodește*. De la aceasta a evoluat structura paremiologică literară *Banul ascuns în pământ nici nu crește, nici nu rodește*, singura care se utilizează în româna actuală.

3.2.2. Variante paremiologice actuale

În această categorie pot fi incluse structurile eliptice generate pe baza variantelor învechite menționate în paragraful precedent, de tipul: *Prietenul la nevoie se cunoaște*, obținută din structura paremiologică *Prietenul la vreme de nevoie se cunoaște*; *Cine se scoală de dimineață departe ajunge*, provenită din *Cine se scoală mai de dimineață, acela mai departe ajunge*; *Rău cu rău, dar mai rău fără rău*, creată pe baza structurii *Rău e cu rău, dar e mai rău fără rău*; *Bate fierul până (sau cât) e cald*, obținută din structura paremiologică *Bate fierul până e cald, că, de se va reci, în zadar vei munci*; *Frate, frate, dar brânza e pe bani*, provenită din construcția *De frate, îmi ești frate, dar brânza e pe bani*; *Călătorului îi stă (sau îi șade) bine cu drumul*, creată pe baza structurii *Călătorului îi șade bine cu drumul, ca și calului cu frâul*; *O mână spală pe alta și Mână pe mână se spală*, obținute din structura paremiologică mai extinsă *O mână spală pe alta și amândouă spală obrazul (sau fața)*, alături de multe altele la care nu mai este necesară nicio altă analiză: *Fă ce-ți zice popa, nu ce face el*; *Căinii latră, caravana trece*; *Cui pe cui se scoate*; *Până nu faci foc, nu iese fum*; *Dintr-un cal țigănesc iese unul boieresc*; *Dar din dar se face rai*; *Buturuga mică răstoarnă carul mare*; *Nu tot ce zboară se mănâncă*; *Pe cine (sau pe care) nu-(l) lași să moară nu te lasă să trăiești*; *Din coadă de câine sită de mătase nu se face*; *Tot învățul are și dezvăț*; *Nu-i pentru cine se pregătește, ci pentru cine se nimerește*; *Mâța blândă zgârie rău*; *La așa cap, așa căciulă* (în locul arhaismului paremiologic *La așa cap, așa chiulaf*); *Râde ciob de oală spartă*; *Așchia nu sare departe de trunchi*; *Să stăm strâmb și să judecăm drept*; *De ce ți-e frică nu scapi*; *Ajunge un ciomag la un car de oale, Ajunge o măciucă la un car de oale și*

Ajunge o bătă la un car de oale; La unii mumă/Și la alții ciumă, Pentru unii mumă/Și pentru alții ciumă sau Cu unii mumă/Și cu alții ciumă; Țara arde și baba se piaptână; Banul e ochiul dracului; Gura lumii numai pământul o astupă; Ieftin la făină și scump la tărâțe sau Ieftin la mălai și scump la tărâțe; Fie pâinea cât de rea/Tot mai bine-(i) în țara mea; Cine s-a fript cu ciorbă suflă și în iaurt; Câte capete, atâtea păreri.

Tot aici pot fi incluse și variantele paremiologice literare, populare sau regionale, cvasigenerale ori cu răspândire mai limitată, care au apărut ca urmare a acțiunii diverselor fenomene lingvistice și care au toate în comun faptul că se întrebuițează până astăzi în limba română. Inventarul lor este extrem de mare și de eterogen, iar ordonarea materialului avut la dispoziție ar fi condus, în ultimă instanță, la identificarea aceluiași categorii de variante ca și în cazul celor stabilite pe baza criteriului structural, pe care le-am discutat deja în subcapitolul precedent. Pe baza lui se poate face delimitarea unor structuri frastice specifice unor zone ale țării, a unora cu întrebuițare în vorbirea populară și familiară sau a celor cu statut de variante literare libere, formații paremiologice actuale despre care va fi vorba în următoarele subcapitole ale lucrării noastre.

3.3. Criteriul răspândirii geografice

În categoria structurilor paremiologice pe care le-am analizat când am realizat clasificarea variantelor frastice pe baza criteriului structural se încadrează și unele formații în care se găsesc unități lexicale (sinonime cu unele cuvinte din invariantă) a căror circulație este redusă la o anumită parte din teritoriul lingvistic dacoromân.

3.3.1. Variante paremiologice regionale

Aceste structuri frastice nu sunt foarte numeroase, știut fiind faptul că proverbele și zicătorile se definesc, în primul rând, ca elemente populare, de oralitate, care au o structură, în general, fixă și permit cu greu substituirea unor constituenți din limba standard prin elemente izolate, regionale.

Să nu uităm, pe de altă parte, nici faptul că aceste unități paremiologice au o largă circulație pe teritoriul țării noastre, lucru ce le consolidează poziția și nu lasă loc producerii unor modificări structurale surprinzătoare la nivelul unor zone de mai mare ori mai mică întindere. Ca exemple de variante paremiologice regionale se pot cita totuși structurile: *Doar nu s-a făcut borta în cer* (pentru literarul *Doar nu s-a făcut gaură în cer*) și *Parcă a mâncat scurmuș de găină* (sau *de curcă*), folosită, la nivel de teritoriu, în locul formei literare *Parcă a mâncat picior de găină* (sau *de curcă*).

Potrivit unei păreri exprimate de Jordan (1956: 95–96)¹, multe fapte pe care astăzi le considerăm sau le percepem drept arhaice ori doar învechite pot fi regăsite, în sincronie, în limba graiurilor sau în vorbirea populară. Afirmția este verificată cu ajutorul unor elemente de fonetică, de gramatică sau de lexic. Împărțind fără rezerve această idee exprimată de Iorgu Jordan și însușită de Hristea (1984a: 122)², o susținem și noi prin acele locuțiuni, expresii sau

¹ Autorul susține aici ideea potrivit căreia „[...] pentru epocile trecute arhaismele se confundă adesea cu regionalismele, și cum graiurile populare prezintă până astăzi numeroase particularități arhaice (mai cu seamă în vocabular), urmează că «arhaism» și «regionalism» sunt de multe ori același sau cam același lucru. Această situație ușurează oarecum sarcina scriitorilor actuali, în sensul că atunci când cred necesar să folosească material lingvistic arhaic se pot conduce, pentru a nu greși, și după aspectul de astăzi al principalelor graiuri românești”.

² Se consideră că „în asemenea cazuri, vorbim de fapte lingvistice cu un dublu statut: de arhaisme și regionalisme”, din moment ce „unele cuvinte, fonetisme sau fapte gramaticale se conservă în graiurile teritoriale unde sunt foarte vii ori duc o existență precară”. Autorul citează, spre exemplificare, situația lui

unități paremiologice care trec drept învechite din perspectiva limbii actuale, dar care sunt prezente și astăzi în arii izolate din teritoriul lingvistic dacoromân. Din această cauză, considerăm că ar fi mult mai indicat ca ele să fie denumite *variante învechite și regionale* sau *variante învechite și populare*.

3.3.2. Variante paremiologice populare

Am grupat în această clasă structuri care diferă în raport cu prototipul sau cu invarianta lor prin actualizarea unui termen – verb ori substantiv – sinonim cu un cuvânt din structura de bază. Acesta nu este însă un regionalism sau un arhaism lexical, ci o unitate lingvistică folosită în vorbirea de zi cu zi, în limba populară ori în limbajul familiar, după cum o dovedesc și următoarele exemple de variante paremiologice de factură populară: **Șezi mămăligă, să te mănânc**, în raport cu: **Stai mămăligă să te mănânc**, **Călătorului îi șade bine cu drumul**, față de: **Călătorului îi stă bine cu drumul**; **Să ședem strâmb și să judecăm drept**, în raport cu: **Să stăm strâmb și să judecăm (sau să vorbim) drept**; **Lupul își leapădă părul, dar năravul ba**, față de varianta literară: **Lupul își schimbă părul, dar năravul ba**; **Cu lingura te hrănește, iar cu coada te chiorăște**, față de: **Cu lingura te hrănește (sau îți dă să mănânci), și cu coada îți scoate ochii**; **Graiul dulce mult aduce**, în raport cu: **Vorba dulce mult aduce**; **Râde hârb de oala spartă**, față de forma literară: **Râde ciob (ul) de oala spartă** sau în raport cu varianta tot mai răspândită: **Râde ciob de oală spartă**; **Nu da pasărea din mână pe porumbul din par**, în raport cu proverbul literar **Nu da vrabia din mână pe cioara din (sau de pe gard)**; **Nu se îngrașă porcul în ziua de Ignat**, față de: **Nu se îngrașă porcul în ajun**; **Mâța blândă zgârie rău**, față de: **Pisica blândă zgârie rău**; **Mâța cu clopot nu prinde șoareci**, în raport cu formația care conține sinonimul termenului *mâța* din limba literară: **Pisica cu clopot (sau cu clopoței) nu prinde șoareci**; **Surceaua nu sare departe de trunchi**, o variantă populară care se opune, deopotrivă, regionalului **Țandăra nu sare departe de trunchi** și formei literare generalizate: **Așchia nu sare departe de trunchi** etc.

În alte situații, un indiciu că avem de-a face cu o variantă populară sau familiară îl constituie însăși prezența unui element sintactic care se abate de la forma stabilită prin normă sau care circulă paralel cu o formă acceptată de limba literară (cf. **Sătulul nu crede la cel flământ**, cu varianta cultă **Sătulul nu crede celui flământ** și structurile paremiologice populare cu dativul analitic de tip prepoziție + pronume nehotărât: **Unul mănâncă aguridă și la altul se strepezesc dinții** sau **Unii mănâncă aguridă și la alții se strepezesc dinții**, față de literarele: **Unul mănâncă aguridă și altuia i se strepezesc dinții** ori **Unii mănâncă aguridă și altora li se strepezesc dinții**).

3.3.3. Variante paremiologice literare (libere)

Din cauza numărului mare de fenomene care afectează nivelul sintactic al limbii, apar în româna actuală numeroase variante paremiologice care nu se abat prin nimic de la normele gramaticale și lexicale în vigoare, de aceea le considerăm variante literare. Pe unele dintre acestea le-am menționat deja când am prezentat mecanismele care generează structuri paremiologice cu statut de variante frastice în limba română.

Altele, cum sunt cele pe care le vom cita în continuare, sunt selectate din colecțiile de proverbe mai noi care inserează structuri cu mare circulație în momentul actual din evoluția limbii. În ceea ce ne privește, am optat pentru selectarea unor structuri eterogene din punctul de vedere al structurii lor interne, dar care au toate în comun faptul că sunt variante

---

păcurar „cioban” (< lat. *pecorarius*) și *arină* „nisip” (< lat. *arena*), care „au fost, cândva, cuvinte general românești, dar astăzi nu se mai întrebuințează decât regional, îndeosebi prin Transilvania și Crișana”.

paremiologice literare: *Cum îți vei așterne, așa vei dormi* și *Cum vei așterne, așa vei dormi*; *Câte bordeie, atâtea obiceie* sau *Câte sate și bordeie, atâtea obiceie*, cu o varianta hibridă neliterară: *Câte sate, atâtea bordeie*; *Când pisica nu-i acasă, joacă șoarecii pe masă* și *Când pisica nu-i acasă șoarecii joacă pe masă*; *Corb la corb nu scoate ochii* sau *Corb la corb nu-și scoate ochii*, amândouă literare în raport cu următoarea variantă izolată în sistemul unităților paremiologice: *Cioară la cioară nu-și scoate ochii*; *Cine se scoală de dimineată acela e mai mare* ori *Cine se scoală de dimineată acela e mai mare în sat* sau *Cine se scoală de dimineată e mai mare și Cine se scoală de dimineată e mai mare în sat*; *Cine s-a fript* (ori *s-a ars*) cu *ciorbă suflă și-n iaurt* sau *Cine se frige* (ori *se arde*) cu *ciorbă suflă și-n iaurt*, ambele literare în comparație cu variantele regionale de mai jos: *Cine s-a fript* (ori *s-a ars*) cu *borș suflă și-n iaurt* sau *Cine s-a fript* (ori *s-a ars*) cu *terciu suflă și-n iaurt* sau *Cine se frige* (ori *se arde*) cu *borș suflă și-n iaurt* și *Cine se frige* (ori *se arde*) cu *terciu suflă și-n iaurt*; *Cine e cu mâna lungă/Pierde și ce are-n pungă* și *Cine are mâna lungă/Pierde și ce are-n pungă*; *Chiorul între orbi este împărat* sau *Chiorul între orbi este rege* ori *În țara orbilor chiorul este împărat* și *În țara orbilor chiorul este rege*; *Ce mi-e Tanda, ce mi-e Manda* și *Ce mi-e Manda, ce mi-e Tanda*; *Boii ară și caii mănâncă* sau *Caii ară, boii mănâncă*; *Bărbatul este cheia casei* și *Bărbatul este stâlpul casei*; *Ajunge o bătă la un car de oale* sau *Ajunge o măciucă la un car de oale* și *Ajunge un ciomag la un car de oale*.

După cum s-a putut observa din exemplele discutate în acest studiu consacrat variantelor paremiologice, proverbele constituie o clasă bine reprezentată sub aspectul variației lingvistice, iar inventarul de formații frastice generate prin diverse mecanisme lingvistice și psihologice care afectează structura invariantei este unul foarte bogat în limba română.

SIGLE ȘI ABREVIERI LEXICOGRAFICE

- CADE = I.-A. Candrea, Gh. Adamescu, *Dicționarul enciclopedic ilustrat*, București, Editura „Cartea Românească”, 1926–1931.
 DA = *Dicționarul limbii române*, București, Librăriile Socec, 1913–1948.
 DLR = *Dicționarul limbii române* (Serie nouă), București, Editura Academiei, 1965–2010.
 DEX₂ = *Dicționarul explicativ al limbii române*, ediția a II-a, București, Univers Enciclopedic, 1996.
 DS = Luiza Seche, Mircea Seche, *Dicționarul de sinonime al limbii române*, București, Editura Academiei, 1982.
 TDRG = H. Tiktin, *Dicționar român – german (Rumänisch – deutsches Wörterbuch)*, vol. I–III, București, 1895–1925.

BIBLIOGRAFIE

- Adăscăliței, Vasile, 1973, *Proverbe și ghicitori*, antologie și prefață de Vasile Adăscăliței, București, Editura Ion Creangă.
 Bilțiu, Pamfil, Maria Bilțiu, 2006, *Folclor din Țara Maramureșului*, vol. II *Lirica populară, rugăciuni, ghicitori, proverbe și zicători*, Baia Mare, Editura Ethnologica.
 Bîrlea, Ovidiu, 1966, *Proverbe și zicători românești*, București, Editura Didactică și Pedagogică.
 Bogdan-Oprea, Helga, 2011, „Variante lingvistice românești – sincronie și diacronie. Studiu de caz: variantele fonetice regionale”, în Manuela Nevaci (ed.), *Studia linguistica et philologica. Omagiu Profesorului Nicolae Saramandu la 70 de ani*, București, Editura Universității din București, p. 79–112.

- Botezatu, Grigore, Andrei Hâncu, 2003, *Dicționar de proverbe și zicători românești*, alcătuire, prefață de Grigore Botezatu și Andrei Hâncu, ediția a III-a, București, Chișinău, Litera Internațional.
- Hințescu, J.C., 1877, *Proverbele Românilor*, adunate și redată de J.C. Hințescu, Sibiu, Editura și tipăriul tipografiei eredei de Closius.
- Hristea, Theodor (coord.), 1984a, *Sinteze de limba română*, ediția a treia, revăzută și din nou îmbogățită, București, Editura „Albatros”.
- Hristea, Theodor, 1984b, „Frazeologia și importanța ei pentru studiul limbii române”, *Limbă și literatură*, vol. I, p. 5–14.
- Hristea, Theodor, 2009, „Etimologia și importanța ei pentru știința limbii”, în Gabriela Pană Dindelegan (coord.), *Limba română: teme actuale – Actele celui de al 8-lea Colocviu al Catedrei de limba română (5–6 dec. 2008)*, București, Editura Universității din București, p. 691–710.
- Jordan, Iorgu, 1956, *Limba română contemporană*, ediția a II-a, București, Editura Ministerului Învățământului.
- Mugur, Gh., V. Voiculescu, 1928, *Cartea vieții. Proverbe*, culese de Gh. Mugur și V. Voiculescu, *A. Litere, Colecția literară*, nr. 3, [București], Editura Fundației Culturale.
- Muntean, George, 1966, *Apa trece, pietrele rămân. Proverbe românești*, ediție îngrijită, prefață, glosar și indice de George Muntean, București, Editura pentru Literatură.
- Muntean, George, 1984, *Proverbe românești*, antologie, text stabilit, glosar, indice tematic, postfață și bibliografie de George Muntean, București, Editura Minerva.
- Negreanu, Constantin, 1983, *Structura proverbelor românești*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- Negreanu, Constantin, 1998, *Istoria proverbului românesc*, ediție îngrijită și prefațată de Pr. Al. Stănciulescu-Bârda, Editura „Cuget Românesc”.
- Pann, Anton, [s.a.], *Culegere de proverbe sau Povestea vorbii. De prin lume adunate/Și iarăși la lume date*, tomul întâiu, București, Editura Librăriei „Universala”, Alcalay & Co.
- Rahmil, Monica, 1957, *Ghicitori și proverbe*, culegere alcătuită de Monica Rahmil, vol. II *Proverbe, zicători*, [București], Editura de Stat pentru Literatură și Artă.
- Ruxăndoiu, Pavel, 2003, *Proverb și context*, București, Editura Universității din București.
- Stănciulescu-Bârda, Al., 2003, *Povestea vorbelor de duh (Articole și studii de paremiologie)*, Editura „Cuget Românesc”.
- Tabarcea, Cezar, 1982, *Poetica proverbului*, București, Editura Minerva.
- Tazlăuanu, Gheorghe I., 1943, *Comoara neamului*, Vol. IX. *Proverbe și zicători, idiotisme și locuțiuni*, București, Imprimeriile „Văcărești”.
- Zanne, Iuliu A., 1895–1912, *Proverbele românilor din România, Basarabia, Bucovina, Ungaria, Istria și Macedonia*, vol. I–X, București, Socec.
- Zărnescu, Constantin, 2006, *Proverbele românilor*/Iuliu A. Zanne, o antologie esențială de Constantin Zărnescu, Cluj-Napoca, Editura Dacia.

TYPES OF VARIANTS FOR PROVERBS IN ROMANIAN

(Abstract)

The paper deals with a type of linguistic variants illustrative for proverbs in Romanian. In the beginning, we distinguish between phrases and proverbs, on the one hand, and between variants in phraseology as a linguistic science and variants of proverbs, on the other hand. The greatest part of this paper deals with the research of several linguistic criteria (for example: the structure of proverbs, the chronological or the geographical criterion, the relation between variant and literary norm), which are very important in the classification of the variants for proverbs. We found for each type of variant many examples in people's language, most of them included in dictionaries or in anthologies of proverbs.